

Б. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА ІДЕЯ

Проблема «Б. Хмельницький і українська державна ідея», на наш погляд розпадається на три частини: ставлення гетьмана до питання окремішності українців, до становлення української державності та до соборності українських земель. Розглянемо його бачення на основі тих підходів, які збереглися у гетьманських універсалах.

На противагу поглядам «ягеллонського легітимізму» козацтво генерувало ідею автономного державного утворення на базі полково-сотенного устрою із збереженням окремої станової юрисдикції під зверхністю гетьмана. Богдан Хмельницький був палким прибічником цього погляду і у серпні 1649 р. окреслював територію покозачення так: «це в таких містах від Дніпра почавши з того боку біля Димера й Острополя, у Костянтинові (вірно – Коростишеві – В.К.), Павлоччі, Городищі, Прилуках, Вінниці, Брацлаві, звідти від Брацлава до Ямполья до Дністра, також зрозуміло від Дністра до Дніпра... З другого боку Дніпра в Острополі (вірно – Острі – В.К.), Черняхіві, Ніжині, Ромнах аж до Московського кордону і Дніпра» [11, с. 58]. Якраз легітимація зверхності гетьмана і створила в майбутньому можливість коригування автономного стану козацької території, яка була вицленена в результаті революції.

Важливо відзначити, що вже в перших козацьких угодах з владою, підписаних Б. Хмельницьким, є термін Україна [11, 45, 47], який поширюється на значно більші території, ніж ті, які підлягали козацькій юрисдикції. Тяглість державності у Б. Хмельницького перекликається з думками «Кройніки» Феодосія Сафоновича (до речі, затвердженого на ігуменстві Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря гетьманом 2 (12) червня 1655 р. [11, с. 168]): Київське князівство – Галицько-Волинське королівство – Запорозька Січ. Гетьман стверджував: «Як з давніших часів, так і тепер вся старовинна Русь додержувалася грецького закону» [11, с. 51–52], тобто православна віра вицленена ним як стрижень тогочасної української державності.

Запропонована О. Оглоблиним концепція двовладдя гетьмана й митрополита дозволяє побачити дуальність процесу соборності – як церковної, так і світської – з двома центрами впливу – Києвом і Чигирином. Чигирин вважався гетьманською резиденцією [11, с. 61], а місто Київ розглядалося як «место наше столечное» запорука і оплот християнської віри, що перебуває під захистом козацтва [11, с. 128]. Столицею іменував Київ Б.Хмельницький і пізніше [11, с. 134] – він бачив у ньому стольне чи пристольне, головне місце колишньої держави.

Дуальність впливів церковних і світських призвела до визнання головним ворогом внутрішньої єдності унію і уніатів. Розпочинаючи від Б.Хмельницького і закінчуючи П.Орликом, козацькі гетьмани вимагали, «щоб неволя, гірше турецької, якої зазнав наш руський народ, що додержується старовинної грецької віри, від унії була скасована» [11, с. 51].

Тогочасне духовенство вело півстолітню виснажливу боротьбу за виживання, втрачаючи вплив, доходи, монастирі, єпархії, і тепер могло лише мріяти про стан, що передував Брестському собору 1696 р. Представники православ'я із захоплених уніатами регіонів постійно просили захисту й допомоги, яких митрополит надати не міг. Отже, гетьман мусів взяти на себе і функції оборонця православ'я. Він вважав, що митрополит «пастыр наш» [11, с. 88], а станній «ускаржал ми ся» [11, 88] гетьману як світському правителю. Гетьман же просив у нього благословіння перед виходом у похід [6, 144]. За гетьманування Хмельницького у 1655 р. відбулася зміна митрополита київського, ним став єпископ луцький і острозький Діонісій Балабан (? – 1663).

У релігійно-церковному питанні гетьман займав досить послідовну позицію. Щодо римської віри то гарантувалося існування спеціально уфундованих костьолів, але не на захоплених духовних маєтностях православних. «Щодо обрядів римської віри, з якою вони приєдналися до нас, то ми всі – Військо Запорозьке і наші нащадки – не перешкоджатимемо їм і не примушуватимемо жодного з них силою до православної грецької віри» [11, с. 234].

Б. Хмельницький був непримиреним ворогом унії, «як причини великого лиха» [11, с. 234], вимагаючи «викорінення секти і унії» [11, с. 234]: Він вважав, що всі церкви і церковні маєтки, фундації, руські надання, несправедливо забрані й відсуджені уніатами, повинні бути відібрані від уніатського духовенства і передані духовенству грецької релігії [11, с. 55]. Йому уявлялося важливим, щоб навіть назви унії «не було, а тільки римський і грецький закони, так як з'єдналася Русь з Польщею» [11, с. 52]. У цьому питанні гетьман

стояв на позиціях київського духовенства, солідаризуючись з його боротьбою за єдність православної церкви. І такий спосіб він втягував його у спільні з козацтвом дії і сам втягувався у боротьбу Київської митрополії з її противниками.

Піднявши станове повстання, Богдан Хмельницький зумів на початковому етапі консолідувати й інші верстви українського населення під лозунгами боротьби проти поляків, уніатів і католиків. Проте варто звернути увагу на той факт, що ще у 1649 р. він вважав своєю вітчизною Річ Посполиту і входження до її складу України сумніву не піддавав. Підтвердженням цього є один із пунктів вимог Війська Запорозького під Зборовом у серпні 1649 р., в якому вказувалося: «якщо уніати, духовенство римського обряду, студенти або урядники, трибуналісти як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському їх (захоплені у православних церкви – В.К.) будуть відстоювати, тоді їх вважати за порушників загального спокою і ворогів вітчизни» [11, с. 55].

Українська шляхта була частково сполонізована й окатоличена, частково перейшла до унії. Ту частину, яка залишалась вірною своїй мові, православної релігії, гетьману необхідно було перетягнути на свій бік. Одним з перших кроків у цьому напрямку було викуплення Б. Хмельницьким з татарського полону бранця Івана Виговського, який потрапив туди після розгрому польських загонів під Корсунем. Останній був представником української шляхетської родини, яка протягом передвоєнних років активно відстоювала місцеві права і вольності проти поляків, католиків і уніатів на Овруччині та й усій Київщині. Батько Івана, Євстафій, був соратником воєводи київського Адама Киселя, і перебування його сина в татарському полоні поставило б на самому початку повстання козацтво у стан ворожнечі до української православної шляхти, що було б стратегічною помилкою. Допустити цього Б.Хмельницький не міг. Звідси і послідовно витримуваний ним принцип: «Всі посади земські, гродські і міські по всіх воєводствах у королівських свідських й духовних містах, починаючи від Києва по Білу Церкву, по татарську границю на Задніпр'ї, у воєводстві Чернігівському повинні бути надані й. кор. м. особам не римської, а грецької віри» [11, с. 56]. Таке тлумачення провідної й монополної ролі православної шляхти на теренах Київського й Чернігівського воєводств давало можливість гетьману привернути на свій бік якомога більше представників шляхетського стану. Утім, вимоги займати уряди земські, підкоморні і гродські у Київському та Чернігівському воєводствах лише шляхтичами грецького віросповідання фактично поширювалися лише на міських урядників, оскільки земські і підкоморні установи не функціонували. Гетьман перебрав на себе королівську монополію затвердження міських вїттів (універсал 8 листопада 1649 р. про затвердження чернігівського вїтта [11, с. 93 – 94]).

Козацька держава зразка 1648 р. була першим кроком до оформлення ядра майбутньої соборності України. Згідно з пунктами угоди від 24 лютого 1649 р. козацька територія визначалася в такий спосіб: «Київське воєводство по ріки Горинь і Прип'ять, а від Подільського і Брацлавського воєводств по Кам'янець-Подільський» [11, с. 49].

Зборівський мир гарантував православної церкві рівні права з католицькою по всій території Речі Посполитої, що зберігало право ідейного впливу на позазборівські українські території і ставало підставою для подальшого розширення української державності. Територія ж тепер обумовлювалася так: «від Дніпра почавши з того боку біля Димера й Острополя, у Костянтинові, Павлочі, Городищі, Прилуках, Вінниці, Брацлаві, звідти від Брацлава до Ямполья до Дністра, також зрозуміло від Дністра до Дніпра... А з другого боку Дніпра в Острополі, Черняхіві, Ніжині, Ромнах аж до Московського кордону і Дніпра» [11, с. 58].

У лютому 1649 р. у Переяславі в проект угоди з польськими комісарами потрапили вимоги кордону через який ні коронне, ні литовське військо не мали переходити («далі Кам'янця не заходило. Наше, у свою чергу, має зупинитися біля Случа. Межою є Горинь» [11, с. 47]). У дещо іншому формулюванні, але при збереженні сутності вони потрапили до третього пункту угоди, але пункт другий мав узагальнююче уточнення, що Військо Запорозьке «впорядковане було у володіннях Речі Посполитої якнайближче до Дніпра і шляхів Київського воєводства» [11, с. 49].

Стосовно Великого князівства Литовського Б.Хмельницький декларував давню дружбу: Литовське князівство «проти нас війни не починало та завжди було дружелюбним» [11, с. 89 – 90]. 27 лютого 1649 р. гетьман з Переяслава вислав на територію князівства військових товаришів Максима Нестеренка Бута (колишнього полковника корсунського) і Созоровського (можливо, Саборовський) до князя Радзивілла з повноваженнями карати на смерть козаків, які чинять будь-які кривди у ВКЛ.

Проте боротьбу за ці землі козацтво вело постійно. Під Загалем в Білорусі вирубано дощенту кілька тисячів козаків, а їхнього вождя, Голоту, було вбито [6, с. 22], – занотував литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзивілл. За свідченнями німецького часопису «Театр Європи», «Мозир, котрий відмовився здатися, було стиснуто з усіх боків і взято штурмом» [6, с. 24]. У Бобруйську карателі влаштували побоїще: після штурму міста місцевий полковник і 8 старшин були посаджені на палі, 40 представникам старшини стягли голови і насадили на палі, 270 відрубали праву руку [6, с. 24].

Хмельницький призначив полковника чигиринського Станіслава-Михайла Кричевського наказним гетьманом над вісьмома полками. Його підтримував Ніжинський полк Шумейка, Переяславський полк був спрямований на Гомель, а Чернігівський – на Полоцьк.

У січні 1654 р. Б.Хмельницький призначив полковником у Білу Русь, тобто «на пограничу» [11, с. 179] з ВКЛ, Івана Нечая, причому під його регімент включалися Могилев, Чауси, Новий Бихів, Гомель «и інших мест и местечек и сел» [11, с. 235]. Гетьманський універсал 31 березня (10 квітня) 1656 р. «всю шляхту повету Любецкого» [11, с. 184], що належала фактично до ВКЛ, включив у козацьку юрисдикцію. Тут виникла Любецька сотня Чернігівського полку, яка проіснувала до кінця полково-сотенного устою в Україні.

Хмельницький був свідомий свого обов'язку захищати території, що опинилися під козацькою юрисдикцією. У березні 1650 р. він заявляв, що «від усіх прикордонних чужих держав землі берегтимемо, щоб ніякий ворог не міг шкодити Короні Польській» [11, с. 102].

Фактично саме гетьману вдалося сформулювати й розпочати практичне втілення в життя лозунгу соборності колишніх земель Київської Русі, що на той час входили до складу Речі Посполитої. Стосовно Польщі й Великого князівства Литовського він заявляв: «... они б мир с нами учинили на том, что им, ляхом и литве, до нас, Запорожского Войска и до Белой Руси, по тем границам, как владели благочестивые великие князи...» [1, с. 117]. Як бачимо, Богдан визначає кордони з півночі – Велике князівство Литовське без Білорусії, на заході – в кордонах давніх князівств. Дещо точніше західні кордони вимальовувалися у такій фразі Хмельницького: «...виб'ю з лядської неволі народ весь руський... Досить нам на Україні і Поділлю і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи». Як східні, зрозуміло, фігурували кордони Московської держави.

Отже, програма Хмельницького передбачала утворення держави з українсько-білоруським населенням в рамках державних кордонів, колись підвладних великому князю Київському, без земель, що знаходились під владою царя.

Цю програму підтримала церква, вона відповідала її завданням повернення епархій Холмської, Турово-Пінської, Брестської, що знаходились на західних і північних кордонах створюваної держави. Ця програма була співзвучна також інтересам православної шляхти, яка мала в цих землях родинні зв'язки, землі чи права на них. Вона відповідала інтересам українсько-білоруських православних представників усіх верств населення цих регіонів.

Версії автономізму, отже, лишалися у минулому. Якщо С.Наливайко виступив з проектом творення окремої козацької території між Дністром та Бугом, то програма Хмельницького – це вже програма державотворення, і не лише станова.

Білоцерківський мир 1651 р. завдав тимчасового удару практичному втіленню в життя ідеї великої держави. Козацька територія була де-юре згорнута до кордонів Київського воєводства. Проте козацтво Брацлавщини й Чернігівщини не погодилося з таким розвитком подій. Полковник брацлавський Нечай, відстоючи свої території, загинув, а полковника чернігівського Подобайла, який також очолив рух опору, гетьман вимушений був навіть закувати в кайдани у Чигирині [3, с. 70]. Полк же Дзиковського взагалі перейшов на Слобожанщину [8]. Вимога прав і вольностей козацтва згодом перетворилася у вимогу автономії козацького регіону.

У сучасній історіографії існує спроба визначити етапи діяльності Б.Хмельницького, спрямованої на вироблення та втілення в життя ідеї соборності Української держави. Вона має такий вигляд:

«1-й етап (січень – листопад 1648 р.) охоплює розвиток суспільно-політичних поглядів гетьмана від вимоги автономії козацького регіону до появи задумів домогтися національно-політичного самовизначення (на основі автономії) українського народу;

2-й етап (грудень 1648 – серпень 1649 рр.) відзначається завершенням процесу формування ідеї соборності незалежної України й невдачею першої спроби її реалізації;

3-й етап (серпень 1649 – квітень 1655 рр.) припадає на час боротьби козацької України за збереження свого існування, внаслідок чого Б.Хмельницький змушений був лише епізодично вдаватися до політики реалізації і програми возз'єднання українських земель;

4-й етап (травень 1655 – липень 1657 рр.) характеризується активними діями уряду, спрямованими на реалізацію ідеї соборності, що стала провідною у політичному курсі великого гетьман» [10, с. 25].

Щодо цієї періодизації зробимо декілька зауваг. По-перше, у 1649 р. ідея соборності етнічно українських земель ще не відокремилась як самостійна з ідеї соборності руських земель, підвладних київським князям (тобто українсько-білоруської соборності). У зв'язку з цим величезне значення для становлення ідеї української соборності мало «коригування» гетьманської політики з боку російського царя відносно білоруських земель. Маються на увазі бойові дії козацьких полків проти російських військ у Білорусії, в результаті яких ідея українсько-білоруської соборності втрачає одну із її складових – землі і населення Білорусії.

Викликає сумнів і теза про те, що ідея соборності стала провідною в діяльності гетьмана в 1655 – 1657 рр. У 1654 р. російський цар визнав владу гетьмана й від нього як зверхника українських територій була прийнята присяга. У цьому році Б.Хмельницький уже іменував царя титулом «всєа Великаїа и Малїа Росїї» [11, с. 156, 157]. Наступ 1655 р. гетьман іменує як польський напад уже «на Україну» [11, с. 173].

У зв'язку з цим розглянемо політику гетьмана щодо Західної України як не козацького регіону. Перший західноукраїнський похід гетьмана не дав жаданих наслідків. На нашу думку, це пояснюється тим, що Військо Запорозьке не отримало в цьому поході загальнонародної (шляхти, селянства, міщанства, духовенства, купецтва) підтримки місцевого населення.

Існує думка, що «...замість того, щоб укріпитися на західних кордонах етнічно українських земель (як це радили Кривоніс і Гловацький) та завершити тут створення місцевих органів влади й козацьких полкоїв, спираючись на які можна було б успішно протистояти наступові супротивника, він (Хмельницький) добровільно, без боротьби, віддав йому весь цей регіон» [9, 72]. Навряд чи такий справедливий. Західноукраїнський регіон був етнічно українським, але не козацьким і станово не підтримав гетьмана.

У жовтні 1655 р. гетьман заявив під стінами Львова: «ми не бажали пролиття невинної християнської крові і не давали до цього найменшого приводу... коронні війська наступали на нас і тепер аж сюди завели за собою» [11, с. 173]. Корінні полки вже віддали значну частину свого кадрового потенціалу на формування як лівобережних (Ніжинського, Чернігівського, що простежується досить виразно генеалогічно), так і подільських, волинських, польських, білоруських полків. А з місцевого населення, як свідчать факти, створити більш-менш постійні полки не вдалося. Козацькі частини не відчували себе так, як на Поділлі чи Волині, тим паче так, як у споконвічно козацьких районах. Цим, мабуть, у поєднанні з усіма іншими чинниками, які наводяться в існуючій історіографії і не суперечать сказаному, пояснюється відхід Богдана Хмельницького. Теоретична програма державотворення спіткнулась на практичному питанні об'єднання в соборній державі етнічної спільноти, яка мала свої регіональні особливості і відмінності.

Під час походу експедиційного корпусу Антона Ждановича, разом з Ракочі, козакам було заборонено гетьманом приймати у підданство навіть «руські» міста, ключі від їх брам передавалися представникам союзників Ракочі.

У результаті державотворчої діяльності Богдана Хмельницького і його соратників утворилась українська держава, яка в «територіальному відношенні охоплювала половину етнічних українських земель, причому понад 4/5 з них входили перед цим до Речі Посполитої» [2, с. 31].

Сплав казацько-станових і різнокорпоративних інтересів, які відстоював гетьман і його соратники, дозволили виникнути такому оригінальному територіально-адміністративному утворенню як Українська козацька держава. А пошуки її легітимізації під лозунгом «я буду триматися того пана, який мене ласкаво з Божої ласки держить в своїй опіці» призвело до її багаторічного фактичного існування без світового юридичного визнання. Т.Чухліб пояснює таку позицію тим, що Хмельницький дотримувався концепції полівасалітетної підлеглості і допускав заміну одного протектора іншим [13, с. 64 – 65].

Між іншим, у титулуванні польського короля відображався і титул великого князя руського, волинського, київського, чернігівського [11, с. 32–48], який делегував управління цими підтитульними територіями воєводам руському, волинському, брацлавському,

київському, чернігівському. Польський король не позбувся титулування «magnus dux» і пізніше до «руський, київський, волинський чернігівський», ще й додав «подільський» [7, с. 497]. Тому про визнання якогось українського державного утворення при Б.Хмельницькому з боку польської влади говорити не варто.

Взаємини гетьмана й підвладної Війську Запорозькому території та інституцій на ній ретроспективно простежуються в універсалі Богдана Хмельницького шляхті Пінського повіту. Причому, забезпечення позицій універсалу Б.Хмельницький гарантував «Військом Запорозьким за нас і наших нащадків» [11, с. 235].

Гетьман перейняв королівські функції. На його користь вилучалися королівщини. Васальні права, які тільки хто мав, здавна надані королями, залишалися й гарантувалися на майбутнє гетьманом. Гетьманські універсали замінили королівські привілеї. Гетьман став регулятором не лише козацької республіки, але і корпоративного суспільства («города не можу дати, ні іншої ніякої дані, я не маю держави багатой... тільки якщо люди військові, якщо знадобляться султану, бути мені готовим на його службу» [12, с. 101]). Фактичну концентрацію влади у руках гетьмана засвідчує і його звернення до російського царя, яке було здійснене ним від імені трьох суб'єктів: 1) самого гетьмана, 2) Війська Запорозького 3) і всього миру «християнського російського» [11, с. 67]. До третього суб'єкту, від імені якого Хмельницький говорив, належала шляхта («как духовным и, мирским людем») [4, с. 68].

Усім шляхтичам, які виконували присягу, гарантувалося користування прибутками з спадкових маєтків Пінського, Мозирського і Турівського повітів, «а також в інших місцях» [11, с. 235]. «Довічні ж надання повинні служити кожному до смерті». Після смерті посесора вони поверталися у розпорядження гетьмана.

Стосовно «привілеїв, вільностей і судів, наданих кожному стану, забезпечимо їх не інакше, тільки так, як було за польських королів» [11, с. 235]. Отже, зберігалася суди й судочинство за Литовським статутом, і гетьман брав на себе відповідальність гаранта цих прав.

Гетьман намагався зберегти спадковість від королівської влади, вказуючи, що чини, посади і «достоїнства, як земські, так військові, надані тепер м. панам обивателям Пінського повіту польським королем, кожний зберігатиме до кінця життя» [11, с. 235]. У разі ж смерті кого з урядовців, «згідно з звичаєм, на місце померлого новий урядник обиратиметься тому, що за старим звичаєм, на урядників звикли тільки обирати» [11, с. 235].

Влада ж на відповідній території, тобто полку, належала місцевому полковнику, підлеглому гетьмана. «А щодо інших, які б підлягали нашому рішенню і волі, будемо розпоряджатися старшинствами, приймаючи до уваги повагу і пошану до заслужених згідно з рекомендацією нашого пінського старшини» [11, с. 235], також «щодо військових чинів усіх, які є тепер і будуть пізніше, то запевняємо вас, що ми залишаємо уповноваження і свободу в наданні [звань] ротмістрів і поручиків полковникові, що буде на той час» [11, с. 235].

Керівний склад Пінського полку «без нашого розпорядження не повинні нікому оголошувати, ані укладати нової дружби з ким-небудь, нас про це окремо не повідомивши» [11, с. 235].

Отже, такі погляди гетьмана щодо становлення української ідеї нам вдалося виявити у джерелах, під якими стоїть автограф Богдана Хмельницького. Зазначимо ще раз – він ці ідеї не лише декларував, але разом з своїми соратниками втілював у життя у вигляді українського політичного державного об'єднання, яке для українців ХІХ – ХХ ст. стала більш живою гетьмансько-козацькою історичною традицією, яка постійно закликала до відновлення державності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. – М.: Издательство АН СССР, 1954. – Т. II. – 585 с.
2. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині ХVІІ – ХVІІІ ст: кордони, населення, право. – К., 1996.
3. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648 – 1782 рр.). – К., 1998. – Ч. I.
4. Документи Богдана Хмельницького (1648 – 1657) / І.Крип'якевич та І.Бутич. – К., 1961. – 740 с.
5. Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648 – 1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 12 – 38.
6. Мицик Ю.А. Невідомі листи керівника Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр. // Український історичний журнал. – 2001. – № 1.

7. Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV – XVII ст. – Т. 5. Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652 – 1673 рр. // Укладач: П.Кулаковський. – Остріг-Варшава-Москва, 1999.
8. Пиріг П.В. До історії полку Івана Дзиковського // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р.). – К., 1996.
9. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997.
10. Степанков В.С. Богдан Хмельницький і проблема соборності Української держави (1648 – 1657 рр.) // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана. 24 – 25 жовтня 1995. – К., 1996.
11. Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657 / І.Крип'якевич, І.Бутич (упор.), В.Смолій та інші.; НАН України, Інститут історії України. – К.: Альтернативи, 1998. – 383 с.
12. Флоря Б. Богдан Хмельницький і «турецька протекція» // Київська старовина. – 2001.
13. Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. – К. – Нью-Йорк: НТШ у США, Інститут історії України НАН України, 2003. – 518 с.

Ю.С. Степанчук

НАРОЩУВАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ПРИСУТНОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ ЯК ІНСТРУМЕНТУ РЕАЛІЗАЦІЇ ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО УКРАЇНИ

Зазначена у назві статті проблема є особливо актуальною з огляду на складний і неоднозначний характер українсько-російських відносин другої половини XVII – XVIII ст. Тому автор поставив собі за мету з'ясувати особливості нарощування військової присутності на території Гетьманщини, яка служила фактичним знаряддям реалізації колоніальної політики московського самодержавства щодо України.

Цінний внесок у вивчення цієї проблеми здійснили А.Бувлінський, В.Горобець, З.Когут, Л.Мельник, І.Стороженко, О.Сокирко [1] та ін.

За умовами Переяславського договору 1654 р. царський уряд не повинен був розташовувати свої збройні сили в Україні, як і не мав втручатися у місцеві справи Гетьманщини. Однак, у ході подальших перемовин, не чекаючи з боку Москви жодної загрози козацькому суверенітету, Б.Хмельницький погоджується щоб у Києві перебувало царське представництво у формі військової залоги на чолі із воєводою: «...щоб всі окресні государі знали їх підданство під високу руку їх царської величності, що в стародавній столиці великих князів російських воєводи царської величності» [2, с. 309]. Вже 23 лютого 1654 р. до Києва прибули перші російські воєводи Ф.Куракін і Ф.Волконський з двотисячним військом. Російські війська спочатку зупинилися на Подолі, але незабаром збудували нову фортецю на Старому місті, біля Золотих воріт – з вежами, острогом, ровами і мостами. Перші російські воєводи у Києві мали виконувати лише представницьку роль, як постійне російське посольство в Україні [2, с. 309]. Але, усе змінилось до навпаки. Постійно втручаючись у суспільно-політичні справи України, Москва намагалася збільшити кількість свого військового гарнізону у Києві, а його утримання перекласти на плечі гетьманської адміністрації. Через недовгий час царський представник окольничий Ф.Ртіщев висловив незадоволення свого уряду тим, що тритисячний російський гарнізон Києві живе виключно коштом царської скарбниці, ратним людям не відведено місця під двори, і заявив, що необхідно «гетьману тим... ратним людям давати стацію, вибираючи з повіту, тому що вони живуть для оберігання їх же черкаських міст» [3, с. 3].

Через декілька місяців перебування воєвод у Києві, Москва почала вимагати здійснити нове хрещення українців, заборонити їм користуватися одягом польського покрю, а простолюду – одягом з дорогого імпортного сукна та чоботами-сап'янцями, заборонити винокуріння та живання тютюну. Все це викликало велике обурення серед українського населення [4, с. 100].

Подальшою політикою Москви було якнайшвидше розміщення своїх військових залог у всіх великих містах України. Цю позицію царський уряд активно відстоював під час підписання «Березневих статей», коли у Москві гетьманські послани С.Зарудний і П.Тетеря погодилися на те, щоб царські воєводи були в Києві, Чернігові та інших великих полкових містах Гетьманщини.

Джерела повідомляють про негативне ставлення більшості козацької старшини до перебування московських військ на території України. Ще більше обурювали старшину факти